

शाश्वत विकासाची गरज

डॉ. यादव सुभाष रामराव

विभागप्रमुख (अर्थशास्त्र विभाग) , कै. सौ. शोषाबाई सीताराम मुंढे कला महाविद्यालय,
गंगाखेड ता. गंगाखेड जि. परभणी.

प्रस्तावना :-

शाश्वत म्हणजे टिकावु निरंतर चालणारे परंतु आज प्रत्येकजण झटपट तात्काळ तकलादु झगमगाट आता आणि ताबडतोब मिळाले पाहिजे याच्या मागे लागला आहे. त्याचा परिणाम संपुर्ण जगासमोर प्रश्न निर्माण झाला आहे तो पर्यावरण अंसतुलनाचा आणि त्यातून प्रश्न निर्माण होतो तो पृथ्वीतलावरील मानवी अस्तित्वाचा.

प्रस्तुत शोध निबंधात जलद आर्थिक विकासाच्या प्रयत्नात निसर्गाची अपरिमित हानी होत आहे. प्रत्येक देश राज्य आणि माणुस फक्त आपला स्वतःचा विचार करत आहे. त्यामुळे मोठया प्रमाणावर नैसर्गिक साधन संपत्ती नष्ट होत आहे. जीवन साखळी बदलत आहे याचा परिणाम भविष्यात मानव जातीला सहन करावा लागणार आहे. त्या अनुषंगाने प्रस्तुत शोध निबंधात शाश्वत विकास म्हणजे काय, शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने जागतिक स्तरावरून होत असलेले प्रयत्न, मानवी प्रवृत्ती, शाश्वत विकासात राजकिय, आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक सत्ता व सस्थंचे कर्तव्य व मानवी आचरण इत्यादीचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

संशोधन विषयाची उद्दिष्टे :-

१. शाश्वत विकासाच्या अनुषंगाने संयुक्त राष्ट्र संघाच्या कार्याचा आढावा घेणे.
२. राजकिय, आर्थिक, सामाजिक व धार्मिक सत्ता व संस्थांच्या भुमिकेचा आढावा घेणे.

संशोधन विषयाची गृहितके :-

१. शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने संयुक्त राष्ट्र संघाचे प्रयत्न पुरेसे नाहीत.
२. शाश्वत विकासा संबंधीत राजकिय, आर्थिक, सामाजिक व धार्मिक सत्ता व संस्था जागृत नाहीत.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी प्रामुख्याने दुय्यम साधन सामुग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे. यात दैनिक वर्तमानपत्रातील लेख, संशोधन जर्नल्स, मासिके, संदर्भ ग्रंथ व इंटरनेट इत्यादीचा समावेश आहे. उद्दिष्टे समोर ठेवून सामुग्री संकलीत करून विश्लेषणात्मक पध्दतीचा वापर करून शोध निबंधातील विषय स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शाश्वत विकास :-

“शाश्वत विकास म्हणजे वर्तमानकालीन मानवी गरजा पुर्ण करताना भविष्य कालीन मानवी पिढयाच्या गरजा पुर्ण करण्याच्या क्षमतेला क्षती न येऊ देता साध्य केलेला विकास होय.” याचा अर्थ असा होतो की आपली वर्तमान गरज पुर्ण झाली पाहिजे ती पुर्ण करत असताना संसाधनाचा वापर

किफायतशिर व महत्तम झाला पाहिजे व त्याच वेळी भविष्यकालीन पिढीसाठी त्या संसाधनाची तरतुद झाली पाहिजे. संसाधन पुरेपुर वापरले गेले पाहिजे. त्याचा अपव्यय होता कामा नये. याची पुरेपुर काळजी वर्तमान पिढीने घेतली तर भविष्यकालीन पिढीच्या वापरासाठी व उपभोगासाठी ते संसाधन उपलब्ध राहिल. भावी पिढीच्या उपभोगावर परिणाम होणार नाही. परंतु असे होताना दिसत नाही. जीवन साखळी कोलमडत चालली आहे. हवा प्रदुषित, पाणि प्रदुषित, जंगलतोड, वाळुसाठा संपत चालला आहे. भावी पिढी तर दुरच चालू पिढीच्या अस्तित्वाला प्रश्न चिन्ह निर्माण होत आहे.

शाश्वत विकास आणि संयुक्त राष्ट्रसंघ :-

साधारणतः १९३ सदस्य राष्ट्रांचा संघ म्हणजे संयुक्त राष्ट्रसंघ. संयुक्त राष्ट्रसंघ जागतिक प्रश्नाच्या अनुषंगाने आणि जागतिक शांततेच्या दृष्टीने सातत्याने कार्य करतो. अणुबॉम्बच्या निर्मितीने पृथ्वीतलावरच्या मानवी अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण झाला. त्यामुळे जागतिक शांततेच्या आवश्यकतेतून संयुक्त राष्ट्र संघाची निर्मिती झाली. अगदी त्याच प्रमाणे विकास, विकास आणि विकास याच्या जागतिक चढाओढीतून नैसर्गिक साधन संपत्तीचा वारेमाप उपभोग व अपव्यय यातून पर्यावरणीय असंतुलनाचा मोठा प्रश्न निर्माण होवून पृथ्वी तलावरील मानवी अस्तित्वाचे प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे. त्या अनुषंगाने संयुक्त राष्ट्र संघाच्या भूमिकेला महत्व प्राप्त होते.

सर्व प्रथम शाश्वत विकासाचा विषय १९७२ मध्ये स्वीडन मधील स्टॉकहोम शहरात मानवी पर्यावरणासंबंधी भरलेल्या संयुक्त राष्ट्र संघाच्या परिषदेपासून सुरू झाला. या परिषदेत प्रामुख्याने सुदृढ आणि उत्पादक कौटुंबिक अधिकार याचा विचार केला गेला. १९८३ मध्ये United Nations World Commission on Environment and Development तयार केले. या कमिशनने शाश्वत विकासासंबंधी पहिली व्याख्या पुढीलप्रमाणे दिली आहे. Sustainable Development “Meeting the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs.”

१९९२ मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या पर्यावरण आणि विकास परिषदेच्या (UNCED) पहिल्या परिषदेत पर्यावरण आणि विकासाची पहिली रूपरेषा तयार केली. Agenda 21 म्हणून ओळखली जाते. १९९२ ते २०१२ या विस वर्षांच्या पर्यावरण आणि विकास आढावा संयुक्त राष्ट्र संघाच्या २०१२ च्या परिषदेत घ्यायचा ठरविल्या गेले. पुढे सप्टेंबर मध्ये NGO ६४ व्या परिषदेत शाश्वत विकास उद्दिष्टे तयार करण्याची, कोलंबिया प्रस्तावित कल्पना स्विकारल्या गेली व ते कसे साध्य करावयाचे हे निश्चित करण्यात आले.

भविष्यात आम्हाला काय पाहिजे (The Future We Want) यानुसार दारिद्र्य निमुलून, उर्जा, पाणी आणि स्वच्छता, आरोग्य व मानवी स्थायीकरण (Human Settlement) या पाच मुद्यावर सदस्य राष्ट्रात सखोल चर्चा व सहमती झाली.

शाश्वत विकास आणि राजकिय सत्ता :-

राजकिय सत्ता यात जागतिक पातळीपासून ते अगदी गावपातळी पर्यंतच्या म्हणजे अगदी राष्ट्रीय सरकारे ते ग्रामपंचायती पर्यंत यांचा विकासाशी संबंध असतो. राजकिय सत्तानी आपल्या कार्यक्षेत्रात कार्य करत असताना शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने विचार करणे आवश्यक आहे. त्या अनुषंगाने कायदे नियम व आचारसंहिता तयार केली पाहिजे. हवा, पाणी व स्वच्छतेला प्राधान्य देण्याबरोबरच नैसर्गिक साधन संपत्तीचे संवर्धन व जतन करण्याच्या दृष्टीने सातत्याने प्रयत्नशिल असले पाहिजे. परंतु आज संपुर्ण जगाचा विचार करता बहुसंख्य राजकिय सत्ता लोकशाही पध्दतीने निवडल्या जातात त्यामुळे राजकिय सत्ताचा कल हा लोकप्रिय निर्णयाच्या बाजूने जातो. त्यातल्या त्यात आजकाल प्रत्येक राजकिय पक्षाचा एकच अजेंडा असतो तो म्हणजे निवडणुका जिंकणे व सत्ता

प्राप्त करणे त्यामुळे कठोर व अप्रिय निर्णय घेणे टाळतात. दंड सजा यासारखे कायदे नियम करण्यास धजावत नाहीत. त्याचबरोबर प्रत्येक देशातील सरकारे जलद आर्थिक विकासाला प्राधान्य देवून संपुर्ण जगावर नियंत्रण ठेवण्याच्या उद्देशाने राष्ट्र आर्थिक दृष्ट्या शक्तीशाली बनविण्याच्या दृष्टीने शाश्वत विकासाकडे दुर्लक्ष करताना दिसून येतात. आज विकासाच्या नावाखाली पुर्ननिर्मात न होणाऱ्या संसाधनाचा साठा संपत चालला आहे. याकडे सर्रास बडी राष्ट्रे दुर्लक्ष करत आहेत. प्रत्येक राष्ट्राचा एकच उद्देश दुसऱ्याचे काही होवो आम्हाला मिळाले पाहिजे.

शाश्वत विकास आणि आर्थिक संस्था :-

यात विविध प्रकारचे वस्तू व सेवांचे उत्पादन करणाऱ्या जागतिक पातळीपासून ते अगदी कृषी उत्पादन करणाऱ्या गावपातळी पर्यंतच्या संस्थांचा समावेश होत असला तरी यात महत्वपुर्ण भूमिका जागतिक स्तरावरील जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, प्रत्येक देशाच्या मध्यवर्ती बँका व इतर बँकाची भूमिका महत्वपुर्ण ठरते. आर्थिक संस्थांचा मुख्य उद्देश हा नफा कमावणे हा न ठेवता नफा यासोबतच शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने ध्येय धोरणे ठरवून त्याप्रमाणे कायदे नियम व अटी लादून शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. शाश्वत विकासांच्या प्रकल्पाना कर्जपुरवठा करणे, व्याजदरात सवलती देणे यासारख्या उपाय योजनांच्या माध्यमांतून प्रयत्न केले तर शाश्वत विकासाच्या प्रक्रियेत आर्थिक संस्था महत्वपुर्ण भूमिका साकारू शकतात.

शाश्वत विकास आणि सामाजिक संस्था :-

राष्ट्रीय स्तरावर आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विविध प्रकारच्या सामाजिक संस्था मोठ्या संख्येने कार्यरत आहेत. सामाजिक संस्थांचा मुख्य हेतु हा सामाजिक कल्याण हा आहे. सामाजिक संस्थानी समाजाचे कल्याण कशात आहे हे जाणून समाजाला संबोधित करून त्यांना तशी कृती करण्यास भाग पाडले पाहिजे. विकासाच्या प्रक्रियेत आर्थिक प्रकल्पाचे कल्याणाच्या दृष्टीने सामाजिक संस्थाना मुल्यांकन करता आले पाहिजे व मुल्यांकन करण्याचे अधिकार दिले गेले पाहिजे. घटकाची जबाबदारी निश्चित केली पाहिजे. जबाबदारीच्या दृष्टीने घटकाना निर्देश दिले पाहिजेत. सामाजिक संस्थांच्या आदेशाचे पालन करण्याची जबाबदारी घटकावर असली पाहिजे. परंतु दुर्दैवाने सामाजिक संस्थावर अर्थकारण राजकारण प्रभावी ठरते. पर्यावरण प्रतिकूल प्रकल्पानाही मुजूरी मिळते. सामाजिक संस्थांचे कर्तव्य जबाबदारी व अधिकार कायदेशिर निश्चित केली तर सामाजिक संस्थांचे शाश्वत विकासात महत्वपुर्ण योगदान ठरू शकते.

शाश्वत विकास आणि धार्मिक संस्था :-

सर्वच देशात अगदी राष्ट्रीय स्तरापासून ते अगदी गाव स्तरापर्यंत विविध प्रकारच्या धार्मिक संस्था अगदी पुर्वीपासून अस्तित्वात आहेत. आज विज्ञान युगातही धार्मिक संस्था आपले अस्तित्व टिकवून आहेतच शिवाय मोठ्या प्रमाणावर प्रभावी आहेत. आजही देवाला धर्माला मानतात. पाप-पुण्याच्या गोष्टी करतात. त्यामुळे या धार्मिक संस्थानी शाश्वत विकासाची संकल्पना समजून घेवून लोकांना शाश्वत विकासासंबंधी प्रबोधित करण्यासाठी प्रभावी ठरू शकतात. धार्मिक संस्थानी नैसर्गिक साधन संपत्तीच्या वापरासंबंधी, अपव्ययाबाबत भावी पिढीच्या भविष्याबाबत जनजागृतीचे कार्य प्रभावीपणे पार पाडू शकतात. धार्मिक संस्थांच्या माध्यमातून लोकांना एकत्र करता येत असल्यामुळे जनदबावामुळे एखाद्या धनदांडग्या व्यक्तीचा पर्यावरण मारक प्रकल्प बंद सुध्दा करता येवू शकतो. तसेच कोणते उत्पादन शाश्वत विकासाच्या दृष्टीने हितकारक व उपयोगी आहे हे समाजमनाला पटवून देण्याच्या कार्यात धार्मिक संस्थांची भूमिका महत्वाची ठरते.

शाश्वत विकास आणि मानवी आचरण :-

प्रत्येक व्यक्तीला या भुसृष्टीबद्दल प्रेम असले पाहिजे. मानव जाती बद्दल प्रेम असले पाहिजे. जलद आर्थिक विकासाचा हव्यास व चंगळवादी भौतिक जीवनामुळे मानव खुपच हावराट, आळशी व संवेदनाहिन झाला आहे. प्रत्येकाला काळजी फक्त स्वतःची आहे. प्रत्येक गोष्ट मला मिळाली पाहिजे. प्रत्येक गोष्टीवर बाबीवर माझा हक्क आहे. राष्ट्र, देश, गाव, समाज, कुटुंब याच मला काही देण—घेण नाही अशा वृत्तीत वावरत आहे. त्यातून निसर्गाकडून खुप काही आवश्यकतेपेक्षाही अधिक घेत आहे. परंतू त्याबदल्यात निसर्गाला देत नाही. जीवन साखळीतील इतर घटकांचे अस्तित्व मान्य करायलाच तयार नाही. अन्नसाखळी बिघडत चालली आहे. पर्यावरण वाचविण्याची आवश्यकता आहे. निसर्गाकडून घेतलेले निसर्गाला परत करणे आवश्यक आहे. एक झाड तोडले तर दोन झाडे लावण्याची आवश्यकता आहे. जमिनीकडून दुबार तिबार पिके घेतली तर घेतलेले मलमुत्र जमिनीला परत करणे आवश्यक आहे. यासारख्या अशा अनेक गोष्टी प्रत्येकाकडून होणे आवश्यक आहे. परंतू प्रत्येक जन असा वावरत आहे की मला काय त्याचे करेल दुसरा करेल सरकार परंतू सरकार कोण असते. सरकार आपणच असतो. त्यामुळे प्रत्येक नागरीकांचे आद्य कर्तव्य आहे की आपण निसर्गाकडून घेतलेले निसर्गाला परत केले पाहिजे. असमज माणसाला समजस माणसाने पर्यावरण पुरक बाबीची माहिती दिली पाहिजे. त्याला महत्व पटवून दिले पाहिजे. निसर्गाकडून घेतलेल्या प्रत्येक बाबी व्याजासह निसर्गाला परत केल्या पाहिजेत. हि भावना प्रत्येकाच्या मनात निर्माण झाल्याशिवाय शाश्वत विकास शक्य नाही.

सारांश :-

जलद विकासाच्या हव्यासापायी जागतिक स्तरापासून ते अगदी गावपातळीपर्यंत सर्व घटकानी नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा मोठया प्रमाणावर अपव्यय केला. त्याचा परिणाम अन्न साखळीवर होवून संपुर्ण पर्यावरणीय असंतुलन निर्माण झाले. यात भावी पिढीच्या अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण तर झालाच शिवाय वर्तमान कालीन सुध्दा स्वच्छ पिण्याचे पाणी, हवा प्रदुषण, जमिन प्रदुषण यासारखे यक्ष प्रश्न निर्माण झाले यात राजसत्ता, आर्थिक, सामाजिक व धार्मिक संस्था यानीही दुर्लक्ष केले त्याच बरोबर प्रत्येक व्यक्तीचे वर्तन स्वार्थी प्रवृत्तीचे राहिले. यात संयुक्त राष्ट्र संघाने ही म्हणावे तेवढे लक्ष घातले नाही. सद्यस्थितीत राजसत्ता, आर्थिक संस्था, सामाजिक संस्था, धार्मिक संस्था याबरोबरच वैयक्तीक पातळीवर शाश्वत विकासासाठी प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :-

१. भारतीय अर्थव्यवस्था — भालेराव व देसाई
२. शाश्वत विकास — दत्ता वानखेडे
३. पर्यावरण प्रबंधन — मंजू सिंह
४. पर्यावरण प्रदुषण — कुमार प्रदिप
५. पर्यावरण अध्ययन — कुमार अमित
६. पर्यावरण शिक्षा — बा. ना. विना व बा. ना. राजू